

ՊԱՏՄԱՔԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ԱՐՏԱՇԵՍ ԾԱՀՆԱԶԱՐՅԱՆ

Պարմական գիտությունների թեկնածու

ՎԱՆԱԿԱՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ՏԱՎՈՒՇԵՑԻ

(Մահվան 750-ամյակի առթիվ)

750 տարի առաջ, 1251 թ. մարտի 18-ին, վախճանվեց¹ միջնադարյան հայոց գիտամշակութային, հոգևոր ու հասարակական կյանքի խոշորագույն գործիչներից մեկը՝ Վանական վարդապետ Տավուշեցին:

Նա ծնվել է 1181 թ.² Տավուշ գավառում³: Բուն ծննդավայրը հայտնի չէ: Պարզ չէ նաև նրա սոցիալական ծագումը: Իր մարմինը խորանաշատի աղքատների գերեզմանոցում ամփոփելու մասին Վանականի պատվիրանը նրա աղքատ խավից սերված լինելու հիմք չէ, այլ ամենայն հավանականությամբ պայմանավորված է աղքատապիրության մասին քրիստոնեական բարոյականության ըմբռնումներով: Սակայն, անվիճելի է, որ Վանականը ծնվել է ուսման հարգման իմացող ընտանիքում, որի օգտին են խոսում Վանականի Պողոս անունով եղբոր քահանա լինելը և վաղ մանկուց նրան ուսման տալը⁴: Թե՛ իր ինքնագիր հիշատակարանում⁵, թե՛ իր աշակերտների աշխատություններում, թե՛ խորանաշատի վիմագրերում և թե՛ այնտեղ գրչագրված բոլոր ձեռագրերի հիշատակարաններում ու Հայսմավուրքներում Վանական վարդապետը հիշատակվում է միմիայն այդ ժամանակ տարածված Վանական անվամբ: Սակայն, հետագա շրջանի հայ մատենագրության մեջ Վանական վարդապետը համատորեն կոչվել է Հովհաննես, իսկ բուն անունը վերածվել է մականվան: Ավելին, «Նոր հայկազյան բառարանի» հեղինակները նրա Վանական անձնանունը մականուն դիտելով ստուգաբանել են «որպես Վանահայր. հայր Վանից. արքայ»⁶: Ինչպես ճիշտ նշել է Մ. Արեղյանը, պատճառը Վանական վարդապետին Հովհաննես վարդապետ Տավուշեցու հետ շփոթելն է⁷: Դրա հիմքում ընկած է նրանց վարդապետ և տավուշեցի լինելը, ինչպես նաև Մխիթար Գոշի հետ

¹ Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն հայոց, Երևան, 1961, էջ 347-348:

² Մամուլեյի քահանայի Անեցույ հաւաքումը ի գրոց պատմագրաց, Վաղարշապատ, 1893, էջ 150, Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարան (այսուհետև՝ Մատենադարան), ձեռ. № 7433, Մամր ժամանակագրություններ XIII-XVIII դդ., հտ. I, կազմեց՝ Վ. Ա. Հակոբյան, Երևան, 1951, էջ 346:

³ Մատենադարան, ձեռ. № 7433, թ. 263 և այլն:

⁴ Նույն տեղում, թ. 263:

⁵ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դար, կազմեց Ա. Ս. Մաթևոսյան, Երևան, 1984, էջ 203:

⁶ Նոր բառգիրք հայկազենա լեզուի, հտ. երկրորդ, Վենետիկ, 1837, էջ 781:

⁷ Մանուկ Արեղյան, Երկեր, հ. Դ, Երևան, 1970, էջ 293:

ունեցած առնչությունները: Բանն այն է, որ Մխիթար Գոշը Հովհաննես Տավուշեցու սանն էր⁸ և վանական վարդապետի ուսուցիչը:

Զնայած վանականի նախնական կրթավայրի հարցում աղքատների տարա-
միտվելուն⁹, նրանց համադրումից պարզվում է, որ նա սկզբնական կրթությունը
ստացել է իր Պողոս անունով եղբոր մոտ և քահանայական գիտելիքներ ձեռք բերե-
լուց հետո՝ 20-ամյա հասակում, այսինքն 1201 թ., օծվել քահանա: Այնուհետև ուսու-
մըն անմիջապես շարունակել է Նոր Գետիկի վարդապետարանում՝ աշակերտելով
Մխիթար Գոշին: «Միտքն ծննդական և առատաբան»¹⁰ վանականն ուսումնառու-
թյան տարիներին դրսևորում է անս իրեն բնորոշ անխոնջ աշխատասիրություն,
դառնալով Մխիթար Գոշի սիրելին և նրա առավել երևելի երկու սաներից մեկը¹¹:
Այս առումով ուշագրավ է, որ Մխիթար Գոշը նրան մասնակից է դարձրել Լոռիի
(1204 թ.) և Ամիի (1205 թ.) քաղաքական եմթառեքստ ունեցող եկեղեցական հայտ-
նի ժողովներին, որոնցում արծարծվեցին Հայ Եկեղեցու դավանությանն ու ծեսին
առնչվող որոշ կարևոր խնդիրներ: Այդ ժողովներում վանական վարդապետի՝ ան-
տարբեր դիտողի կարգավիճակում չգտնվելը վկայում է հետագայում իր «Պատմու-
թյան» մեջ հանգամանորեն դրանց «զբովանդակ իրս եւ բան եւ զգործ» շարադրե-
լը¹²:

Այս ժողովներից որոշ ժամանակ անց, ամենայն հավանականությամբ 1207/8 թ.,
վանականը Մխիթար Գոշից վարդապետական աստիճան ստանալով վերադառ-
նում է 1203 թ. վահրամյանների կողմից սելջուկյան լծից ազատագրված հայրենի
Տավուշ գավառ¹³: Ըստ երևույթին նպատակ ունենալով հայրենի Տավուշում վանք
կառուցել և այնտեղ վարդապետարան հիմնելով ինքնուրույն գիտամանկավարժա-
կան ու հասարակական գործունեություն ծավալել: Իր առջև դրված դժվարին այս
խնդիրն իրագործելիս նա ստացավ վահրամյանների աջակցությունը: Այն, դատե-
լով խորանաշատի Սուրբ Աստվածածին եկեղեցու արձանագրություններից, վան-
քի դրսի արևելյան պատին վահրամյանների զինանշանի առկայությունից և վահ-
րամ Գագեցի իշխանի հետ վանական վարդապետի սերտ կապերից, աստիճանա-
բար վերածվեց վահրամյանների հովանավորության:

1208/9 թ. վանական վարդապետն այժմյան ՀՀ Տավուշի մարզի Չինարի գյու-
ղից 2 կմ արևելք ընկած լեռնավանդակի հիմնարկեց հայ ճարտարապետության զե-
ղաշուք հուշարձան խորանաշատի վանական համալիրը, որի ամբողջացմամբ

⁸ Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 208:

⁹ Մատենադարան, ձեռ. № 7433, թ. 263, Ղ. Ալիշան, Հայապատում, վեներտիկ, 1901, էջ 462, Հ. Տաշ-
յան, Ցուցակ ձեռագրաց Մատենադարանի Մխիթարեանց ի վիեմնա, վիեմնա, 1895, էջ 39, Գիրք որ
կոչի Յայամաուրք, Կոստանդնուպոլիս, 1730, էջ ԳժԽԸ:

¹⁰ Ղ. Ալիշան, նշվ. աշխ., էջ 463:

¹¹ Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 218:

¹² Նույն տեղում, էջ 178:

¹³ Մանրամասն տես Ա. Ի. Օսկանյան, վահրամյանների իշխանությունը, Երևան, 1990, էջ
163:

յութարայա ստիպողական ընդմիջմամբ զբաղվեց իր հետագա բազմազբաղ և արարումներով ու արհավիրքներով լի ամբողջ կյանքի ընթացքում: Խորանաշատի կառուցմանն ու վանահայրությանը զուգընթաց, ամենայն հավանականությամբ 1210-ական թվականների վերջին, նա այնտեղ բացեց վարդապետարան՝ բարձրագույն դպրոց, որի գոյության մասին մեզ հասած հնագույն հիշատակությունը թվագրվում է 1223-ով¹⁴: Բացի այդ, նա հիմնեց գրչատուն և „ժողովեալ բազում գրեանս“,¹⁵ ստեղծեց հարուստ գրադարան: Սակայն Վանական վարդապետին վիճակված չէր շարունակելու խաղաղ շինարարական ու գիտամանկավարժական գործունեությունը: 1229 թ. կիսակառույց Խորանաշատը դարձավ խորեզմշահ Ջալալ ադ-Դիհի հրոսակախմբերի ավերածությունների զոհը¹⁶, և Վանականը ստիպված եղավ իր աշակերտների հետ ապաստանել Տավուշ բերդի հարավակողմում՝ Լորուտ գյուղի հանդիպակաց ժայռի կատարին «իբրովք աշխատութեամբ փորեալ» քարայրում, որտեղ նաև փոքրիկ եկեղեցի էր շինել¹⁷: Նման պայմաններում անգամ նա շարունակում էր իր շահեկան գործունեությունը և սաներին «աղբիւրաբար արբուցանէր ... զբանն վարդապետական»¹⁸: 1231 թ. Ջալալ ադ-Դիհի անփառունակ անկումից հետո էլ, հավանաբար իր նոր բնակատեղին ավելի ապահով համարելով, նա Խորանաշատ չի վերադառնում: Սակայն 1235 թ. Վանականն իր աշակերտների ու նրա քարայրում ապաստանած խաղաղ բնակչության հետ միասին պաշարվում է մոնղոլական զորքերի կողմից¹⁹: Տեսնելով, որ քարայրում գտնվող մանուկները ծարավից մերձիմահ են, նա կյանքը վտանգելով, Մարկոս ու Սոսթենես անունով քահանաների ուղեկցությամբ գթության խնդրանքով գնում է մոնղոլ զորապետ Մոլյար Նոյիհի մոտ և նրան իմաստուն խոսքերով դիմելով՝ փրկում քարայրում ապաստանածների կյանքը: Ընչաքաղցությամբ հայտնի մոնղոլները, սակայն, նրան գերում են՝ քաջ գիտակցելով, որ ժողովուրդը չի հապաղի փրկագնել մեծահոշակ և բոլորի կողմից սիրված ու հարգված Վանական վարդապետին: Եվ, իսկապես, նրան այդ դժվարին ժամանակների համար բավականին մեծ գումարով՝ 80 դահեկանով, փրկագնում են Վահրամյանների իշխանության կենտրոն Գագ բերդի բնակիչները²⁰:

Դրանից անմիջապես հետո Վանական վարդապետը գնում է Խորանաշատ և համեմատաբար խաղաղ պայմաններում շարունակում վանական համալիրի ամբողջացումն ու գիտամանկավարժական գործունեությունը: 1238 թ. նա գնում է Տփլիս և ետ բերում մոնղոլներից գերվելիս նրանց խլած երկու արծաթակազմ Ա-

¹⁴ Մատենադարան, ձեռ. № 2101, ր. 204 ա:

¹⁵ Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 244:

¹⁶ Նույն տեղում: Հմմտ. Մատենադարան, ձեռ. № 7433, ր. 264:

¹⁷ Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 244:

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 218-219: Հմմտ, էջ 244:

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 244:

²⁰ Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 252, Հուաքումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի լուսաբանեալ, Վենետիկ, 1862, էջ 146:

վետարաններից մեկը, որն այն վաճառքի համած նվաճողներից մեծ ծախսով ու ջանքերով փրկագնել էին տեղաբնակ հայերը²¹: 1240 թ. հուլիսի 22-ին՝ Վարդավառի տոմին, Ներքին խաչեհի իշխան Հասան-Ջալալի հրավերով մասնակցել է Գանձասարի վաճքի տաճարի օծմանը՝ մեծ շուք հաղորդելով այդ սուրբ արարողությանը²²:

Հոռոմում գրված հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանների քննությանը նվիրված ուշագրավ հոդվածում Պ. Չոբանյանը զարգացրել է այն միտքը, որ Վանական վարդապետը նախքան Գանձասար գնալը հայ գործիչների մի խմբի հետ 1239 թվականից մինչև 1240 թ. կեսերը եղել է Հոռոմում: Նպատակը եղել է, ամենայն հավանականությամբ, 1239 թ. Հոռոմի Պապ Գրիգոր IX-ին վրաց Ռուստամ թագուհու և նրա որդի Դավթի գրած նամակը հասցեատիրոջը հասցնելը: Այդ նամակում վրաց զահակալն ու իր որդին ընդդեմ մոնղոլների Պապից օգնություն էին հայցում²³: Պ. Չոբանյանին այդ մտքին են հանգեցրել 1239 և 1240 թթ. Հոռոմում գրված երկու ձեռագրերի հիշատակարանները: Դրանցից առաջինում գրիչը՝ Վարդան խաչեհցին, ի մասնավորի, Աստծո ողորմությունն է հայցում ումն Վանականի և նրա արախողխող անջեցյալների համար²⁴: Երկրորդում, որի գրիչը նույն Վանականն է, նա ևս Աստծո ողորմությունն է հայցում աշխարհից սրով հեռացածների, այդ թվում՝ իր ծնողների համար²⁵:

Քանի որ երկու դեպքում էլ խոսքը գրիչ Վանականի՝ մոնղոլական սրի զոհը դարձած ծնողների մասին է, նրա և Վանական վարդապետի նույնացումը հավանական չէ: Բանն այն է, որ 1180 թ. ծնված և իրենցից առնվազն 10 տարով մեծ եղբայր ունեցող Վանականի ծնողները հագիվ թե այդ ժամանակ (1236 թ.) կենդանի լինեին: Բացի այդ, իրենց ուսուցչի կյանքի բոլոր կարևոր իրադարձություններն արձանագրած աշակերտներն անպայման չէին անտեսի նրա ծնողների եղբրական մահը, Հոռոմ գնալը և նման բազմազբաղ մարդու՝ ավելի քան մեկ տարի Հայաստանից բացակայելը: Այս փաստարկների հավաստիությունն ապացուցում է նաև գրիչ Վանականի և Վանական վարդապետի²⁶ ձեռագրերի համեմատությունը: Պարզվում է, որ դրանք, չնայած գրչության ոճի նույնությանը (երկաթագիր), տարբեր մարդկանց ձեռագրեր են: Մեծարույ Պատրիարք Մուրաֆյանն իր հեղթին Վանական վարդապետի «Բան հավատալի» երկին նվիրված շահեկան հոդվածում²⁷ դրա հեղինակային պատկանելության հարցը ճշտելով հանդերձ, ավանդության ուժով Վանականի բուն անունը Հովհաննես դիտելով, Վարդան վարդապետի «Ժողանքի»

²¹ Մատենադարան, ձեռ. № 4823, թ. 155 ա:

²² Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 270:

²³ Հայաստանը և քրիստոնյա Արևելքը, Երևան, 2000, էջ 127-129:

²⁴ Գարեգին Հովսեփյան, Հիշատակարանը ձեռագրաց, Ամթիլիս, 1951, էջ 938:

²⁵ Մատենադարան, ձեռ. № 218, թ. 266 ա:

²⁶ Նույն տեղում, ձեռ. № 4823, թ. 155 ա:

²⁷ Ծողակաթ, Ստամբուլ, 1995, էջ 156-161:

մի հատվածում²⁸ հիշատակված Հովհաննես Տուեցուն՝ Վահրամյանների իշխանության եպիսկոպոսին և նշանավոր հոգևոր ու հասարակական գործչին, որին քաջ գիտեր մահ կիրակոս Գանձակեցի²⁹, մուսնացրել է նրա հետ³⁰։ Դրանից հետևում է, որ Վանականը Տիրոջ գերեզմանին այցելելու մպատակով եղել է Երուսաղեմում։ Որ իրոք, «Ժղյանքում» խոսքը Հովհաննես Տուեցու և ոչ թե Վանական վարդապետի մասին է, անվիճելի է «Ժղյանքի» այդ հատվածի և Վարդան վարդապետի «Պատմության»՝ Հովհաննես Տուեցուն մվիրված՝ ՂԵ գլխի ակնհայտ մույնությունից³¹։

Չնայած կիրակոս Գանձակեցին պնդում է, որ Վանականը մինչև կյանքի վերջը եղել է Խորանաշատի վանահայրը, վանքի 1224 թվակիր վիմագիրը հավաստի վկայում է, որ առնվազն այդ թվականից Խորանաշատի վանահայրն է եղել Վանականի եղբորորդի Պողոսը³², որը նրա հետ բաժանել էր մոնղոլական գերության դառնությունը³³։ Ըստ երևույթին, նկատի ունենալով իր առաջացած տարիքը և Խորանաշատի վանական համալիրի ամբողջացումը հիմնականում ավարտին մոտ լինելը, Վանականն իբրև վանահայր պաշտոնակից էր դարձել եղբորորդուն՝ մպատակ ունենալով հիմնականում մվիրվել ուսուցչապետական, գիտական ու հասարակական գործունեությանը։ Ինչպես արդեն նշվեց, հավանաբար 1210-ական թվականների վերջին Վանականի ստեղծած Խորանաշատի վարդապետարանը շուտով դարձավ ժամանակի հայտնի բարձրագույն կրթօջախներից մեկը, եթե ոչ՝ ամենահեղինակավորը։ Արդեն Ջալալ ադ-Դինի կողմից Խորանաշատի ավերման մախօրյակին Վանական վարդապետի և նրա վարդապետարանի հռչակը տարածվել էր ամբողջ Հայաստանում «և գային առ մա յամենայն կողմանց եւ ուսանէին ... զգիտութեան աստուածեղեն գրոց»³⁴։ Խորանաշատի վարդապետարանի գործունեությունը չընդհատվեց անգամ այն տարիներին, երբ Վանականն ու իր սաներն ապաստանել էին Լորուտ գյուղի դիմաց գտնվող ժայռի կատարին փորված քարայրում³⁵։ Վանականի՝ Խորանաշատ վերադառնալուց հետո վարդապետարանի սաները ևս տեղափոխվեցին այնտեղ և ամհամեմատ բարենպաստ պայմաններում շարունակեցին ուսումը։ Դրանց թվում էին, օրինակ, Մարկոս և Սոսթենես քահանաները, որոնք ուսումնառությունն ավարտելուց հետո Վանականից վարդապետական աստիճան ստացան³⁶։

²⁸ Նույն տեղում, էջ 150:

²⁹ Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 153, 310, 348:

³⁰ Ծողակաթ, էջ 159-160:

³¹ Վարդան վարդապետ, էջ 153-155:

³² Արմֆանի Տեղեկագիր, 1940, № 4-5, էջ 177:

³³ Մատենադարան, ձեռ. № 2101, ր. 85բ-86ա:

³⁴ Նույն տեղում, ձեռ. № 7433, ր. 263-264:

³⁵ Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 218-219, 244:

³⁶ Նույն տեղում, էջ 245:

Հռչակավոր ուսուցչապետը մինչև կյանքի վերջը «գրան վարդապետութեանն ուսուցանէր այնոցիկ, որ ժողովեալ էին առ մա յամենայն զաւտաց»³⁷: Արդյունքում վաճառականը «լցոյց երկիրս աշակերտեալ»³⁸, որոնք «լուսաւորեալք զմային յիւրաքանչիւր տեղիս և լինէին լոյսք աշխարհաց»³⁹: Իր ուսուցիչ Մխիթար Գոշի մահից հետո «վարդապետական բանի քան զամենեսին, որ ի ժամանակին էին, զերազանցեալ»⁴⁰, «համբաւատեմէ եւ արդիւնական ... առաջ եւ փառաւոր վարդապետ»⁴¹, իր սաների համար «փառաւորեալ հայր»⁴² վաճառականի գլխավորած կրթօջախի համբաւը համեմատական լինելով իբրև գիտնականի և ուսուցչապետի նրա մեծությամբ, հետագայում բազմապատկվեց հայ միջնադարյան գիտության ու մշակույթի զանազարանում նրա աշակերտների ներդրած, հիրավի, դժվար զերազմահատելի ավանդով:

Խորանաշատի բարձրագույն դպրոցի ուսումնական գործընթացի և ուսումնական ծրագրի մասին մեզ հասած հաճախ անողղակի և կցկտոր տեղեկություններից պարզվում է, որ այն առանց վճարի ուսուցմամբ⁴³ պատմագիտական թեքումով վարդապետարան է եղել: Պարապմունքներն անցկացվել են վաճառականի զավթում,⁴⁴ ուսման տևողությունը եղել է 7-8 տարի: Վաճառականն աշակերտել ցանկացողները օժտված են եղել համապատասխան անհրաժեշտ գիտելիքներով: Ընդ որում, նրանք սկզբում ուսանել են մաթեմատիկական ծրագրով, ապա՝ բարձրագույն: Խորանաշատի վարդապետարանում դասավանդել են աստվածաբանություն, պատմություն, իմաստասիրություն, մատենագիտություն, կենսաբանություն, անատոմիա, քերականագիտություն, աստղաբաշխություն, տոմարագիտություն, բառագիտություն, բնագիտություն, երաժշտագիտություն և այլն⁴⁵:

Ինչպես տեսնում ենք, վաճառականը կազմել էր ժամանակի ողուց բխող ուսումնական ծրագիր: Այն արտացոլում էր ժամանակի հայ իրականությունում մշակույթի ու գիտության աշխարհիկացման միտումը և առաջադրում ունուցումը ժողովրդին մոտեցնելու կյանքի կոչվող գաղափարը: Եվ ամենևին պատահական չէ, որ դասական գրաբարին հրաշալի տիրապետող վաճառականն իր աշխատությունների մեծ մասը, հատկապես ուսուցողականները, շարադրել է ժողովրդին հեշտ ըմբռնելի միջին հայերենով:

Վարդապետարանի պատմագիտական թեքումը պայմանավորված էր ուսուցչապետի հիմնական մախասիրությամբ՝ պատմությամբ: Ուստի, օրինաչափորեն

³⁷ Նույն տեղում, էջ 347:

³⁸ Մանր ժամանակագրություններ, հ. I, էջ 41:

³⁹ Մատենադարան, ձեռ. № 7433, ք. 264:

⁴⁰ Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 218:

⁴¹ Գրիգոր Ակնեքցի, Պատմութիւն թաթարաց, Երուսաղեմ, 1974, էջ 36:

⁴² Վարդան վարդապետ, էջ 146:

⁴³ Գրիգոր Ակնեքցի, էջ 27: Հմմտ. էջ 28:

⁴⁴ Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 347:

⁴⁵ Մատենադարան, ձեռ. № 2101, 2273, 6101:

XIII դ. հայ պատմագրական մտքի երեք խոշոր գերկայացուցիչներ՝ Կիրակոս Գանձակեցին, Վարդան վարդապետն ու Գրիգոր Ակներցին, եղել են Վանական վարդապետի սաները: Ընդ որում, Գրանցից երկուսի՝ Կիրակոս Գանձակեցու և Վարդան վարդապետի գիտական հետաքրքրությունները միայն պատմությամբ չէ, որ սահմանափակվել են: Դա օրինաչափ էր, քանի որ ուսումնառության տարիներին Գրանք խոր ու բազմակողմանի գիտելիքներ էին ստացել: Խորանաշատի վարդապետարանի սաներից են նաև ճշմանավոր եկեղեցական գործիչ Առաքելը⁴⁶, Արտազ գավառի հայտնի թեմակալ Հովսեփ եպիսկոպոսը⁴⁷: Խաչենի մշակութային ու քաղաքական կյանքում զգալի դեր խաղացած Մարկոս վարդապետը⁴⁸, իր փիլիսոփայական գիտելիքներով Վահրամ Բաբունու հետ համեմատվող Սոսթենես վարդապետը⁴⁹, Հայսմավուրքներից մեկի խմբագիր Տեր Իսրայել եպիսկոպոս Խաչենցին⁵⁰, Ստեփաննոս Աղթմարեցին⁵¹, իր եղբորորդի Պողոս քահանան և ազգական Գրիգորիս վարդապետը⁵²:

Հատկանշական է, որ Վանականի աշակերտներն իրենց շատ երկասիրությունների ստեղծմանը ձեռնամուխ էին լինում Գրանք հանձնարարությամբ կամ էլ լայնորեն օգտվում էին իրենց ուսուցչի աշխատություններից՝ ձգտելով հավատարիմ մնալ դրանց ոգուն: Այսպես, օրինակ, Տեր Իսրայել եպիսկոպոսը Հայսմավուրքը խմբագրել է Վանական վարդապետի հանձնարարականով⁵³: Վարդան վարդապետը իր «Ժղլանքը» երկասիրելիս նախօրինակ և սկզբնաղբյուր է դիտել իր ուսուցչի «Հարցմունք և պատասխանիքը»: Բացի այդ, Վարդան վարդապետն ու Կիրակոս Գանձակեցին իրենց պատմությունները շարադրելիս ոչ միայն իբրև սկզբնաղբյուր են ունեցել իրենց վարդապետի պատմությունը⁵⁴, այլև, տարբեր բնույթի պատմողական երկեր շարադրելով հանդերձ, երկուստեք հիմք են ընդունել Գրանք պատմագրական մեթոդը⁵⁵: Ինչպես գրում է Փ. Անթապյանը, «Վանականը իր աշակերտներին անմիջական ցուցում է տված եղել՝ հատուկ զբաղվելու «Յայսմաւորք»-ների, «Տոնապատճառ»-ների, հավանաբար նաև մյուս ծիսական ժողովածուների կազմության ու խմբագրման աշխատանքներով»⁵⁶:

⁴⁶ Մանր ժամանակագրություններ, հ. I, էջ 41, Գրիգոր Ակներցի, էջ 28:

⁴⁷ Գրիգոր Ակներցի, էջ 28, Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 31, 328, 330:

⁴⁸ Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 245, 359:

⁴⁹ Նույն տեղում, էջ 245:

⁵⁰ ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն Ա (1401-1450 թթ.), կազմեց Լ. Ս. Խաչիկյան, Երևան, 1995, էջ 369:

⁵¹ Մատենադարան, ձեռ. № 2101, թ. 86 ա, 204 ա:

⁵² Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 248, 348:

⁵³ Մատենադարան, ձեռ. № 2189, թ. 211 ա:

⁵⁴ Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 8, 178, Վարդան վարդապետ, էջ 146-147:

⁵⁵ Մանրամասն տե՛ս ՀՀ ԳԱԱ Լրաբեր հասարակական գիտությունների, 2001 թ. № 1, էջ 51:

⁵⁶ Փ. Փ. Անթապյան, Վարդան Արևելցի, գիրք Ա. Երևան, 1987, էջ 244:

Վանականի աշակերտները, հետևելով իրենց ուսուցչին, ոչ թե իրական կյանքից կտրված հոգևոր հայրեր կամ գիտամշակութային գործիչներ էին, այլ՝ հասարակական, միաժամանակ՝ իրենց մայր ժողովրդի կյանքով ապրող ու նրա ճակատագրով խորապես մտահոգ մտավորականներ։ Այս առումով հատկանշական է, որ նրա աշակերտներ Տեր Իսրայել եպիսկոպոսին և Կիրակոս Արևելցուն (Գանձակեցուն) է պատկանում համաքրիստոնեական սրբախոսական գրականության երևելի հուշարձան հայտնված ժողովածուի հայացման, նրան ազգային նկարագիր տալու պատիվը։ Ըստ որում, եթե Տեր Իսրայելի խմբագրած Հայտնավորքը ազգապահպանման խնդիր ունեցող, «ազգային կյանքն արտացոլող և պատմաքաղաքական նպատակներ հետապնդող մի ժողովածու»⁵⁷ էր, ապա դրանից հետո Կիրակոս Արևելցու (Գանձակեցու) խմբագրածը հարևան ժողովուրդների հետ «քաղաքական գործակցման ծրագիր էր, որը նպատելու էր հայ ժողովրդի հարաբերական խաղաղ կյանքի ու պատմական գոյատևման ընթացքին»⁵⁸։

Ժամանակի նշանավոր աշխարհիկ ու հոգևոր գործիչների հետ սերտ ծանոթությունն ու համագործակցությունն իր հերթին Վանական վարդապետին օգնում էին ոչ միայն ավելի խորն ու մոտիկից հասնել իրենց պատմական այդ բարդ ու դժվարին ժամանակաշրջանի արագ փոփոխվող իրադարձությունների իմաստին, այլև լինել դրանց կիզակետում և նպաստել դրանց՝ մեր ժողովրդի համար կա՛մ նպատակավոր ընթացք տալուն, կա՛մ էլ փորձություններին դիմագրավելու ուղիներ մատնանշել։ Վանական վարդապետը սերտ գործնական կապեր է ունեցել ժամանակի նշանավոր քաղաքական գործիչներ Վահրամյան իշխան Վահրամ Գազեցու և Ներքին խաչենի իշխան Հասան-Ջալալի հետ։ Տեր Իսրայելի կողմից Հայտնավորքի խմբագրումը և Վանական վարդապետի «Հարցմունք և պատասխանիք»-ի շարադրումն այդ կապերի արդյունքն են։ Վանականը Տեր Իսրայելին հրահանգել է Հայտնավորքը խմբագրել Հասան-Ջալալի խնդրանքով⁵⁹, իսկ «Հարցմունք և պատասխանիքը» գրվել է Վահրամ Գազեցու և Հասան-Ջալալի առաջարկով⁶⁰։

Վանական վարդապետը սերտ կապեր է ունեցել նաև Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Կոստանդին Բարձրբերդցու (1221-1267) և Աղվանից Կաթողիկոս Ներսեսի (1235-1262) հետ։ Դրա վկայությունն են՝ խորանաշատի 1246 թվակիր երկու արձանագրությունները, որոնց համաձայն Հայոց և Աղվանից եկեղեցիների հովվապետերը միաբանել են խորանաշատի վանքին⁶¹։ Անկասկած, Կոստանդին Բարձրբերդցին խորանաշատին միաբանելու ցանկությունը հայտնել է Վարդան վարդապետի միջոցով 1246 թ. Հայաստանի աշխարհիկ և հոգևոր գործիչներին ստո-

⁵⁷ Մայիս Ավդալբեկյան, «Թայմաուրք» ժողովածուները և նրանց պատմագրական արժեքը, Երևան, 1982, էջ 67։

⁵⁸ Նույն տեղում, էջ 68։

⁵⁹ Ժե դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մաս Ա (1401-1450 թթ.), էջ 369։

⁶⁰ Մատենադարան, ձեռ. № 2189, թ. 211 ա։

⁶¹ Արմֆամի Տեղեկագիր, 1940, № 4-5, էջ 177։

րագրելու ուղարկած իր «Օրջաբերական թղթին» կից Վանականին գրավոր կամ բանավոր հայտնած ցանկությամբ, կամ գուցե «թղթի» աղթիվ Վանականին ուղղած հատուկ նամակում: Որ մա 1246 թ. Հայաստանում չի եղել, կասկածից վեր է, քանի որ պատճառ բերելով ժամանակի «կասկածոտ և սխալական»⁶² լինելը, մա իր թուղթն ուղարկել էր Վարդան վարդապետի միջոցով:

Անհավանական չէ, որ Ներսես Կաթողիկոսն այդ թվականին խորանաշատ է եկել ոչ միայն այդ վանքին միաբանելու, այլև Կոստանդին Բարձրբերդցու «Օրջաբերական թղթին» հավանություն տալու շուրջ կրոնադավաբանական խնդիրներում անառարկելի հեղինակություն Վանական վարդապետի հետ խորհրդակցելու համար: Բանն այն է, որ մոնղոլական տիրապետության ծանր պայմաններում գտնվող Հայաստանում հասարակական կյանքի առողջացմանը և Եկեղեցու ու հոգևորականության սասանվող վարկը վերականգնելուն ու ամրապնդելուն հետամուտ լինելով հանդերձ, այդ փաստաթուղթը իր ԻԴ և ԻԵ կանոններով կաթողիկոսյանը որոշ զիջումներ էր անում⁶³: Այդուհանդերձ, Հայ Առաքելական Եկեղեցու դավանությանն ու արարողակարգի նվիրյալ պաշտպան⁶⁴ Վանականը ստորագրում է այդ փաստաթղթի տակ: Դա բացատրվում է ոչ միայն հայ հասարակական կյանքն առողջացած և պետականության բացակայության պայմաններում ժողովրդի կազմակերպիչ ու համախմբող ուժի դերը ստանձնած Եկեղեցուն ու հոգևորականությանն իրենց պատշաճ բարձրության վրա տեսնելու Վանականի ցանկությամբ, այլև կաթոլիկ Արևմուտքին արված որոշ զիջումների դիմաց նրանից օգնության ակնկալիքով:

Վանական վարդապետն ու նրա աշակերտները, մասնավորապես Վարդան վարդապետը, Կիրակոս Գանձակեցին և Հովսեփ եպիսկոպոսը, այդպես վարվեցին մասնավոր չնայած Հոգու բխման վարդապետության շուրջ Հոռոմի Ինոկենտիոս IV Պապի 1251 թ. թղթին հիմուն ձևակերպված միջաստիճան պատասխան տալով⁶⁵: Դրանից մի տարի առաջ, 1250 թ., «ուղղիչ ստափակաց եւ խրատիչ անգգաւմաց, յանդիմանիչ հերձուածողաց եւ դարձուցիչ մեղաւորաց»⁶⁶ Վանականը ոչ միայն Դավիթ Մարեցու գլխավորած աղանդավորական շարժման մասնակիցներին բանադրանքի ենթարկեց, այլև «գրեաց զիր սաստից եւ մեղադրանաց»⁶⁷ ապացուցելով Հայ Առաքելական Եկեղեցու դավանությանն անհրաժեշտ այդ հերձվածության զաղափարական սնանկությունը: Այդ թուղթը, սակայն, չի պահպանվել: Վանականը Հայ Եկեղեցու հավատարիմ զավակն ու պաշտպանը մնաց մինչև վերջին շունչը: Արդեն մահամերձ, մա իր մոտ կանչելով «եղբարսն, քաղցր ու ախորժ բանի մխիթարէր

⁶² Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 298:

⁶³ Նույն տեղում էջ 309:

⁶⁴ Պատմութիւն անհանգիստ Սիսական արարեալ Ստեփաննոսի Օրբելեան արքեպիսկոպոսի Սիւնեաց, Թիֆլիս, 1910, էջ 462:

⁶⁵ Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 320-333, հմտ. Մամր ժամանակագրություններ XIII-XVIII դդ., հ. II, կազմեց Վ. Ա. Հակոբյան, Երևան, 1956, էջ 140:

⁶⁶ Դ. Ալիշան, Աշխ. աշխ., էջ 463:

⁶⁷ Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 326:

զնոսա եւ աղաչէր կալ հաստատուն ի կարգս եւ ի կրօնս ուղղափառութեամբ եւ աստուածապաշտութեամբ»⁶⁸:

Վանականի մարմինը հողին հանձնվեց մեծաթիվ սգացող բազմության, Սարգիս եպիսկոպոսի, բազմաթիվ վարդապետների ու քահանաների մասնակցությամբ: Հաջորդ օրը նրա գերեզմանին այցելելու և հիշատակը հարգելու նպատակով խորանաշատ եկան Ներսես Կաթողիկոսն ու Հովհաննես Տուեցի եպիսկոպոսը: Խորանաշատի վանահայրությունը միայնակ շարունակեց Պողոս քահանան, իսկ վարդապետարանի ուսուցչապետությունը ստանձնեց Գրիգորիս վարդապետը⁶⁹, որի օրոք խորանաշատի հռչակավոր կրթօջախի փառքը սկսեց աստիճանաբար խամրել: Դրա պատճառը ոչ միայն պայմանների վատթարացումն էր, այլև այն, որ գիտամանկավարժական ու կազմակերպչական կարողություններով և հրուշակով Գրիգորիսն իր հռչակավոր նախորդի հետ համեմատվել չէր կարող: Այս առումով միանգամայն ճիշտ է Կարապետ եպս. Տեր-Մկրտչյանը՝ նկատելով, որ «մեծ վարդապետի հմտությունից ու վայելած հռչակից մեծապես կախում ունեւ հարկավայն դպրոցի հռչակն ու դիրքը, որ նա դեկավարում էր»⁷⁰:

Խորանաշատի վարդապետարանի փոխարեն մեծ ճանաչում ստացան նրա ծնունդը այն ուսումնագիտական կենտրոնները, որոնցում գործում էին Վանականի աշակերտները: Նրանք «փայլէին գիտութեամբ, որպէս զաստեղս» և «խաչանման բաժանեալ աշխարհս արեւելից, լուսաւորեցին կենսարար վարդապետութեամբ», գործով ապացուցելով, որ «համբաւատենչ եւ արդիւնական ... աւագ եւ փառաւոր վարդապետ»⁷¹, «փառաւորեալ հայր»⁷², և «վարդապետական բանի քան զամենաւին, որ ի ժամանակին էին գերազանցեալ»⁷³ Վանականի արժանի սաներն են:

Չնայած դեռևս իր կենդանության օրոք նման գնահատանքի ու մեծարանքի արժանանալուն, առ այսօր Վանականի տարաբնույթ՝ գլխավորապես մեկնողական բնույթի մատենագրական ժառանգությունը կարոտ է պատշաճ քննության: Նրա երկասիրությունների զարդը կազմել է առ այսօր կորած համարվող «Պատմություն» աշխատությունը: Այն, ինչպես կարելի է մակաբերել մեզ հասած տեղեկություններից, ընդգրկել է հայոց ամբողջական պատմությունը՝ առավել մանրամասն ներառելով XIII դարի առաջին կեսի իրադարձությունները:

Վանականի պահպանված աշխատություններից ամենաարժեքավորը գիտական պատշաճ քննության և հրատարակության կարոտ «Հարցմունք և պատասխանիք» է: Ծավալում այդ երկն իր ժամանակի գիտության տարբեր ճյուղերի հանրա-

⁶⁸ Նույն տեղում, էջ 347:

⁶⁹ Նույն տեղում:

⁷⁰ Կարապետ եպիսկոպոս, Մահմեդական լուծը և նրա բռնության ներքո ծաղկող հայ վարդապետարանները, էջմիածին, 1913, էջ 10:

⁷¹ Գրիգոր Ակներցի, էջ 36:

⁷² Վարդան վարդապետ, էջ 146:

⁷³ Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 218:

գիտական բառարանը և մտավոր կյանքի անդրադարձը լինելուց բացի, խորանաշատի վարդապետարանի ուսումնական նախնական ծրագրի համառոտ ամփոփումըն է: Ընդգրկում է բոլոր այն գիտելիքները, որ ուսումնառության նախնական փուլում պարտավոր էին ձեռք բերել վանականի աշակերտները: Նրա տասնյակ ընդօրինակություններից հնագույնը՝ խորանաշատյանը, թվագրվում է 1255-ով⁷⁴:

Վանականի գիտական ժառանգության մեջ առանձնանում են մեկնողական բնույթի երկերը, որոնցում նա «կենդանի առարկա իր ուսուցչական բեմի վրա: Հավանորեն գրած է ինքն այս երկասիրությունները իր դասախոսությունների առթիվ աշակերտաց ձեռքը համառոտ ուղեցույց մը տալու համար»⁷⁵: Դրանցից ամենածավալունը Հոբի գրքի մեկնությունն է, որը ներառում է քաղաքություններ՝ արված Հիսիքիոսի, Ստեփաննոս Սյունեցու, Դավիթ Քոբայրեցու և ուրիշների երկերից: «Բացատրութիւն աղաւթից Ամբակումայ մարգարէի» ուշագրավ գործում վանականը կատարել է բառական մեկնություններ, բերել հետաքրքիր այլաբանություններ:⁷⁶ Հոռմի Պապ Ինոկենտիոս IV-ի թղթի առթիվ 1251 թ. գրել է «խրատ դասանութեան» երկը:⁷⁷ Զգալի արժեք ունեն նաև «Համեմատութիւն Հին Կտակարանաց ի Նորս», «Տեսութիւն շարականին», «Ուրախացիր պսակ կուսից», «Բան հաւատալի», «Մեկնութիւն սաղմոսին այս ծով մեծ» փոքրածավալ մեկնությունները:

Վանականի երկերից «Պատճառք վասն առաջաւորաց պահոցն» հետաքրքիր է իր պարունակած միջնադարյան գրույցներով: Ամանորին եկեղեցիներում կարդալու համար նախատեսված «Յաղագս տարեմտին» ճառը⁷⁸ ժողովրդին մատչելի գիտելիքներ է տվել աստղաբաշխության և տոմարագիտության մասին: Անանիա Ծիրակացու հետևողությամբ վանականը ճիշտ է բացատրել արեգակի ու լուսնի խավարումները: Հայկական ամսանունների ստուգաբանման փորձ կատարած այդ ճառում պահպանվել է նաև Արտավազդ I-ի մասին գրույցի մի տարբերակը: Մեծ մտածողի մեզ հասած երկերի գերակշիռ մասը գործնական նպատակներով գրված լինելով գրեթե խոսակցական միջին հայերենով՝ այդ շրջանի հայոց լեզվի ուսումնասիրման կարևոր աղբյուր է:

Հայ գիտամշակութային գանձարան վանական վարդապետի ներդրած պատկառելի ավանդի անբաժան մասն է նրա ստեղծած խորանաշատի գրչության հայտնի դպրոցը: Այնտեղ ստեղծվել են բազմաթիվ մեծարժեք ձեռագրեր, որոնցից երեքը վանականի գործունեության շրջանից են: Խորանաշատում ընթրինակված ձեռագրերը պարունակում են ոչ միայն վանականի «Հարցմունք և պատասխանիքի», այլև՝ «Բարոյախոսի» մեզ հասած հնագույն ընդօրինակությունը:⁷⁹ Գրիգոր

⁷⁴ Մատենադարան, ձեռ. № 6106:

⁷⁵ Համազասպ Ոսկյան, Հովհաննես Վանական եւ իւր դպրոցը, Վիեննա, 1922, էջ 25-26:

⁷⁶ Ըոաքաղ, 1858:

⁷⁷ Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 338-344:

⁷⁸ Գիտական նյութերի ժողովածու, № 1, Երևան, 1941:

⁷⁹ Մատենադարան, ձեռ. № 2101:

Նարեկացու «Մատյան ողբերգության»՝ հյուսիսային Հայաստանում հնագույն ընդօրինակությունը ևս կատարվել է խորանաշատում:⁸⁰ Այն մեծապես նպաստել է այդ հանճարեղ քերթության քննական բնագրի պատրաստմանը:

Խորանաշատի հոյակերտ համալիրն իր հերթին վանականի ներդրումն է հայ միջնադարյան ճարտարապետության զարգացման ու հարստացման գործում:

Խորանաշատում նաև մանրանկարչությունն էր ծաղկում, որի զարդն է 1224 թ. իշխանուհի Վանեմու պատվերով ընդօրինակված Ավետարանը:⁸¹

Հայտնավորքների համաձայն «ամձամբն չափահասակ, մեծերես եւ փոքրաքիթ, լայնամօրուս եւ փառահեղ»⁸² վանական վարդապետը հիրավի մեծ ու փառահեղ է նաև անբասիր կյանքով և գործով: Առանց նրա դժվար է պատկերացնել հայ մշակույթի արծաթե դարը:

⁸⁰ Նույն տեղում, ձեռ. № 1563:

⁸¹ Նույն տեղում, ձեռ. № 4823:

⁸² Ղ. Ալիշան, Ազվ. աշխ., էջ 463: